

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MODERNİTE VE AYDINLANMA ELEŞTİRİLERİNDE SINIFSAK AYRIMLAR CLASS-BASED DIFFERENCES IN THE CRITICISMS DIRECTED TOWARDS MODERNITY AND ENLIGHTENMENT

Mehmet Devrim TOPSES*
Berkay COŞKUN**

Özet

Tarih içinde sınıf çatışmaları yalnızca ekonomik yöndeki ilişki biçimlerini değil, tarih ve toplum felsefelerini de içine almaktadır. Tarih ve toplum felsefeleri öncelikle içinden çıktıkları toplumsal yapıdaki sınıf çatışmaları bağlamında şekillenmektedir. Modernite, burjuva sınıfının bir dünya görüşü olarak 18. yüzyıldan sonra toplumsal yapının kurumsallaşmış ilişki biçimlerini içine alan bir değişim sürecidir. Aydınlanma düşüncesi, modernite olgusunun felsefi içeriğini oluşturmaktadır. Günümüzde modernite ve Aydınlanma felsefesine yönelik eleştiriler ise başlıca üç sınıfsal kaynaktan beslenmektedir. Birinci olarak, Fransız ve Sanayi Devrimleriyle birlikte toplumsal konumlarını yitirmiş eski feodal sınıflar modernite olgusuna karşı çıkmaktadırlar. Derebeylik ve dinsel aristokrasilerden gelen eleştiriler, Aydınlanma düşüncesinin insan aklını ve olgusallığı öne çıkaran yöntem anlayışına karşı gelişmiştir. İkinci olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra neoliberalizm ve küreselleşme süreciyle eşzamanlı olarak gelişen, moderniteye yönelik postmodern eleştiriler söz konusudur. Postmodernizm, akılcılık ve olgusallığa yönelik yıkıcı eleştirilerinin yanında, emekçi sınıfların iktidarını öngören sosyalizm gibi kuramsal yaklaşımları da reddetmektedir. Son olarak Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma ve moderniteye dönük eleştirileri bulunmaktadır. Frankfurt Okulu, süreç içinde kuramsal değişimler geçirmiş olsa da, 20. yüzyılın başında Marksist teorisyenlerce kurulmuş, Batı medeniyetinin ve burjuva toplumunun radikal ve geniş kapsamlı eleştirisini sunan bir felsefe ve sosyoloji ekolüdür. Bu makalede günümüzdeki modernite ve Aydınlanma eleştirilerinin sınıfsal bir zeminde karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişme, Modernite, Postmodernizm, Tarihsel Materyalizm, Aydınlanma Felsefesi.

Abstract

Throughout the history, the class conflicts have included not only the economic forms of relationship, but also the philosophies of history and society. The historical and social philosophies are shaped primarily within the context of the class conflicts in the social structure from which they emerged. As a philosophy of life of the bourgeois class, modernity refers to a process of change that involves the institutionalized forms of relationship in the social structure after the 18th century. Enlightenment thought constitutes the philosophical content of the phenomenon "modernity". Today, the criticisms directed towards the modernity and enlightenment philosophy are nurtured mainly from three class-based sources. First, the old feudal classes that lost their social status with the advent of French and Industrial Revolutions challenged the phenomenon of modernity. The feudalism and religious aristocracy criticized the understanding of method of Enlightenment that emphasizes the human reason and factualism. Second, some postmodern criticisms have been directed towards the modernity simultaneously with the process of neoliberalism and globalization after the second half of the 20th century. Postmodernism not only directs a devastating criticism towards rationality and factualism, but also rejects the theoretical approaches such as socialism which stipulates the power of the working class. Finally, the Frankfurt School has some criticisms towards Enlightenment and modernity. Although undergone theoretical changes in the process, the Frankfurt School is a school of philosophy and sociology founded by the Marxist theorists at the beginning of the 20th century that directs radical and far-reaching criticism towards the Western civilization and bourgeois society. The purpose of this study was to compare the contemporary criticisms directed towards modernity and Enlightenment in terms of class.

Keywords: Social Change, Modernity, Postmodernism, Historical Materialism, Philosophy of Enlightenment.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, devrimtopses@comu.edu.tr

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi, realberkaycoşkun@gmail.com

Giriş

Kökenlerini Aydınlanma, rasyonalite ve akıl iddiasından alan modernite, ekonomik ve siyasi bakımdan Fransız ve Sanayi devrimleriyle kurumsallaşmış, bireysel, kültürel, toplumsal, ekonomik ve siyasi bir dönüşüm projesidir (Erol, 2016, 49). Modernite, geleneksel toplum yapısında kurumsallaşmış tüm yerleşik ilişkilerin 18. yüzyıl sonrasının yeni gereksinimleri doğrultusunda değişimini içermektedir. Yine de modernite tanımında bazı eksik noktalar bulunur. Örneğin akılcılık kavramı genellikle modernitenin belirleyici değişkeni olarak görülmektedir. Oysa modernite yalnızca akılcılıkla tanımlanamaz. Moderniteyi eğer Aydınlanma felsefesiyle temellendirirsek Rousseau, Montesquieu, Locke ve Kant gibi Aydınlanma düşünürlerince toplum felsefesine kazandırılmış bireyselleşme, insan hakları, kadın hakları, güçler ayrılığı, hukukun üstünlüğü ve laiklik kavramlarının tümü modernite projesinin içeriğini oluşturmaktadır. Konuya bu açıdan bakıldığında modernite, insanlık tarihi yönünden bir ilerlemeyi içermektedir. Çünkü feodal dönemlerin dinsel ve kişisel otoriteleri önünde zayıflayan insan varlığı, moderniteyle birlikte hukuksal bir değer almıştır. Uhrevi sınıfların toplumsal yapı üzerindeki otoritesi gerilemiş, “yersel otorite” kavramı sosyal bir gerçeklik kazanmıştır. Bununla birlikte teorik olarak insanı merkez alan modernite, toplumsal amaçlarına ulaşmış değildir. Savaşlar ve eşitsizlikler düşünüldüğünde, 21. yüzyıla gelindiğinde hiç kimse modernite olgusunun başarı kazandığını, insanı özgürleştirdiğini ve 18. yüzyılda çizilen Aydınlanmacı hedeflere ulaştırdığını ileri süremez. Gerçekten de günümüzde Aydınlanma ve moderniteye dönük eleştiriler, moderniteyi bir değişim projesi olarak savunan sosyolojik çalışmalardan sayıca çok daha fazladır. Modernite eleştirisi yalnızca sosyal bilimler alanında değil, edebiyat ve sanat alanlarının geniş kesimlerinde kabul görmüş toplumsal bir eğilimdir.

Sosyal bilimler alanındaki eleştirilerin güçlü bir kolu, modernitenin “insan değerlerini yok ettiği”, “dünyanın büyüsunü bozduğu”, “din dışı olduğu”, modernitenin insanlık tarihinde bir “yanılgı” olduğu gibi saptamaları barındırmaktadır. Örneğin Küçükömer (2007, 8-10), Aydınlanma değerlerinin Batı kapitalizminin ihtiyaçlarının bir ürünü olduğu genel yargısından yola çıkarak, Türkiye’nin modernite sürecine karşı çıkan geniş toplum kesimlerini “solcu”, Batılılaşmayı destekleyen, siyasi oluşumları ise “sağcı” olarak yorumlamıştır. Başka bir örnek olarak Sezer (1988, 35), Türkiye’nin modernite doğrultusunda uygarlık değiştirme çabasını “Osmanlı devleti örneğinde kişilik bulan eski tarihsel rolünden vazgeçip, Batı dünya egemenliğini desteklemeye başlaması” biçiminde değerlendirmiştir. Bu çalışmaların ortak noktası, modernite sürecini adeta bir “değer erozyonu” biçiminde ele almaları, Aydınlanmacılığın insanlık için taşıdığı ilerici içerikten kesinlikle hiç söz etmiyor olmalarıdır. Oysa moderniteyi emperyalizmin ya da Batı dünya egemenliğinin bir aracı olarak görmek 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesini bütünüyle reddetmekle birlikte, sadece din ve geleneğin çizdiği sınırlar içinde bir modernleşme yolu önermek anlamına gelir. Bu yöntem anlayışı en açık biçimde, kapitalist dünya sisteminin çilesini çeken mazlum ülkelere insan hakları, hukukun üstünlüğü ve laiklik gibi “gelenek dışı” Batılı değer sistemlerinden uzak durmalarını öğütleyen Huntington (2006, 93)’ un “medeniyetler çatışması” teorisinde anlatımını bulmuştur. Çünkü medeniyetler çatışması kuramına göre Aydınlanmacılık, Batımerkezli, bu nedenle emperyalist amaçlara güdülenmiş değerler sistemidir.

Modernite olgusu üzerindeki bu kuramsal tartışmaları daha geniş bir bakış açısından değerlendirebilmek, modernitenin ve ona yönelik eleştirilerin sınıfsal temelleriyle birlikte incelenmesini gerektirmektedir. Çünkü birinci olarak, toplumsal yapının çeşitli unsurları arasında karşılıklı bir etkileşim bulunmakla birlikte, kurumsallaşmış bütün ilişkilerin ekonomik ve sınıfsal dayanakları vardır. Çok genel anlamıyla bu dayanaklara göre oluşur, biçim değiştirirler. Tarihsel olaylar, onları ortaya çıkaran ekonomik ve toplumsal ilişki biçimleriyle birlikte incelendiği zaman bilimsel bir zeminde araştırılmış olurlar. İbn Haldun (2013, 250)’un “ümran ilmi”nin temel ilkelerini tartışırken belirtmiş olduğu gibi, toplumsal bir olayı anlamak, onun somut nedenlerini bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Somut nedenlerden bağımsız incelemeler bir tarih çalışması değil, “aktarımcılık” ya da “masal” kimliği edinmişlerdir (Hassan, 2010, 132). İkinci olarak ise Gramsci

(1967, 29-35)'nin belirtmiş olduğu gibi düşünsel akımların her birisi, farklı bir sınıfsal zemine dayanmaktadır. Aydınların çoğu egemen sınıfın elçileri olduğu gibi, daha alt sınıfların çıkarlarını temsil eden felsefi ve düşünsel akımlar bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, modernite olgusunun ekonomik ve sınıfsal bir zemini bulunduğu gibi, modernite üzerine geliştirilen eleştirel yaklaşımlar da en derinde ekonomik ve sınıfsal bir damardan beslenmektedir. Öyleyse konuyu sosyolojik bir zeminde tartışmak ve bu eleştirileri bilimsel bir zemine oturtmak için öncelikle moderniteye yönelik eleştirilerin üç ayrı sınıfsal temelden kaynaklandığını tespit etmek gerekir. Aşağıdaki bölümde bu ayırım noktaları tartışmaya açılmıştır.

1. Feodal Sınıflardan Gelen Modernite Eleştirisi: "Eskiye Çağrı"

Sınıfsal temelli bir bakış açısıyla konuya yaklaşıldığında iki temel saptama üzerinde durulabilir. Birinci olarak toplum, kültür ve dünya görüşü anlamında geniş ölçekli bir değişim hamlesi olarak tanımlayabileceğimiz modernite, Fransız Devriminden sonra dünya egemenliğini ele geçiren burjuvazinin bir dünya görüşüdür. Uygurlik tarihinde ticaret ve sermaye sınıflarının mülkiyet güvenliği ve diğer siyasal ayrıcalıkların bilincine varmaya başladıkları tarihsel dönemler, aynı zamanda Aydınlanma felsefesinin geliştiği dönemlerdir. İkinci ve daha önemlisi, modernite kendiliğinden değil, burjuvazinin eski feodal sınıflarla mücadelesi içinde şekillenmiştir. Aydınlanma felsefesinin, burjuvazinin 18. yüzyıldan başlayarak toprağa dayalı aristokrasi, Kilise ve derebeyliklerle girdiği sınıf mücadelesinin bir ürünü olduğu gerçeği, moderniteyi sosyolojik olarak doğru anlayabilmenin belirleyici koşuludur.

Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, Frankfurt Okulu teorisyenlerince kıyasıya eleştirilen "pozitivist akılcılığın" insanı köleleştiren özelliklerini tek başına vurgulamak yeterli değildir. Akılcılığın, bir ölçüde eski sınıfların dinsel meşruiyet kaynaklarına indirilmiş bir darbe olarak da anlaşılması gerekir. Çünkü Ortaçağ feodalizmi, kilise ve aristokrasinin bilgiye ulaşma tekeli ellerinde tuttukları dönemlerdir. Bu eski dönemlerde dinsel bilgi eski sınıfların toplumsal statüsünü korumuş ve pekiştirmiştir. İnsanlığın kurtuluşu, tek başına Kilisenin bir görevi olarak kabul edilmiştir. Bilgi felsefesi olarak "tumdengelimcilik" baskın bir metodolojidir. Burada sözü edilen ve bilginin kaynağı olarak kabul edilen "tüm", elbette ki Kilise'nin öğretileridir (Gökberk, 1990, 146). Ortaçağ felsefe tarihinin tümüyle Tanrı kanıtlamalarından oluşması, filozofların kendi aralarında yarışmasına Kilisenin öğretilerini kanıtlama çabası içinde olmaları, Aydınlanma öncesinde dinden bağımsız bir bilgi anlayışının söz konusu olamayacağını göstermektedir. Öyleyse Aydınlanma felsefesiyle birlikte tumdengelimciliğe savaş açılması, bilgiye ulaşma yöntemi olarak olguculuğun ve akılcılığın öne çıkarılması genç burjuvazinin eski sınıfları siyasal iktidardan geriletme amacından ayrı değildir. Bu durumda akılcılık eleştirisinin feodal tarım toplumunun eski egemen sınıflarından gelmesi son derece anlaşılabilir bir nitelik taşımaktadır. Toplumsal konumlarından edilen eski üst sınıfların, kendi kaybettiklerini geri kazanabilmek için romantik bir tavırla, geçmişi geri getirme çabaları ve geçmişi yüceltmeleri tüm bu açılardan beklenilebilir bir durumdur. "Gelenek" olgusunun içinde bir yaşam öneren Edmund Burke'un muhafazakâr tavrını (Cevizci, 2009, 761) ve benzer şekilde moderniteyi "gelenek" değişkenini önceleyerek reddeden tüm kuramsal yaklaşımları bu kapsam içinde değerlendirebiliriz.

Durum gösterdiğimiz şekilde kabul edildiğinde, tartışmanın başka bir boyutu başlamaktadır. Aydınlanmacılığın "Batı toplumlarına özgü bir gelişim aşaması olduğu, bu nedenle Batı dışı toplumlara uygulanamayacağı" tezi bilimsel açıdan geçerli değildir. Türkiye'nin modernleşme sürecini sosyolojik açıdan inceleyen kuramcıların önemli bir bölümü Türkiye'nin Batı toplumlarından ayrılan "özgün" toplumsal dinamiklerinin olduğunu varsaymışlar, bu nedenle Türk modernleşmesinin en azından teorik olarak savunduğu Aydınlanma felsefesini eleştirmişlerdir. Toplumsal yapının "özgünlüğü" kanıtlamak amacıyla bu kuramcıların saptamaları Weberci yöntem anlayışı kullanılarak tümüyle kültürel yapı ve yaşam tarzı çözümlemelerine yoğunlaşmış, fakat sınıfsal çözümlemelerden uzak kalmıştır. Türk modernleşmesi "laik" ve "geleneksel" yaşam tarzları arasındaki bir çekişme düzleminde ve oldukça sığ biçimde incelenmiştir. Oysa feodal sınıflar ve burjuvazi arasındaki mücadele Batı dışı

toplumlar ve Türkiye toplumu için de geçerlidir. Üstelik alt tabakaları oluşturan, işçi ve köylü sınıfları da bu mücadelenin içindedir. Osmanlı toplum yapısını da kapsayan geniş Türkiye tarihi, saray, ulema, toprağa dayalı aristokrasi, ticaret sınıfları ve köylülük arasındaki sınıf mücadeleleri ve çeşitli konulardaki işbirlikleri üzerinde yükselmektedir (Bkz. Atılğan, 2016). Bu mücadele içinde eski egemen sınıflar “nizam-ı alem”i ve “geleneği”, yeni sınıflar ise “değişim” ve “akılcılık” felsefesini savunmuşlardır.

2. Hakikatin Parçalanışı: Postmodern Yıkıcılık

Zaman-sınıf ilişkisinden hareketle ele alacak olursak, Aydınlanma ve modernlik eleştirisi sunan diğer grup postmodernistlerdir. Geçmişe özlem duyan eski sınıf savunucularının aksine postmodernizmin, hem bilimsel tavır açısından hem de dünyadaki gelişmeler açısından değerlendirildiğinde daha çok şimdiye odaklanmasıyla ve tarihsiz-toplumsuz bir sosyal bilim anlayışı ortaya koymasıyla mevcut olanı doğallaştıran bir tutum sergilediği görülür. 1970’lerden itibaren neoliberal politikaların dünya çapında devreye girmesi, yine bu dönemlerden sonra küreselleşme sürecinin hız kazanmaya başlaması, yine bu dönemlerde düşünsel bir gelişme olarak postmodernizmin yükselmesi ve bunların devamında kapitalizmin giderek daha vahşi bir nitelik kazanması, toplumsal çelişkilerin keskinleşmesi rastlantı değil, birbirleriyle bağlantılı gerçeklerdir. Çok daha kısa bir ifadeyle, postmodernizm, 1970’lerden başlayan ekonomik değişim sürecinin bir uzantısıdır (Erbaş, 2016, 95-100). Dolayısıyla, postmodern Aydınlanma karşıtlığını bu bağlamda okumak gereklidir.

Aydınlanmayı eleştiren diğer grup olan postmodernizm, yıkıcı bir tavırla modernliğin kazanımlarını toptan reddeden, Aydınlanmanın idelerinin karşısında yer alan ve bilim karşıtı olan bir düşünce akımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat postmodernizmin bu karşıtlığı, romantik tavrındaki geçmişi geri getirme arzusundan farklıdır. O, geçmişi yücelten romantik-muhafazakâr bir akım değildir; ne de o geleceği temel alan bir akımdır. Aydınlanmanın ilerleme idesine karşıt olmasından da anlaşılacağı üzere postmodernizm, şimdiyi önceleyen bir ideolojidir (Demir, 1992, 93-94). Postmodernizmin yükselmesinden bu yana, sosyoloji alanında, tarihi dışlayan mikro sosyolojinin, yorumsamacılığın ve hermeneutiğin yükselmesi, postmodernizmin şimdiyi onaylayan bir tavır içerisinde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Onun, bir yandan salt etkileşimlere odaklanan sosyoloji yaklaşımını ön plana çıkartması, bunun yanında yerelliklere, özgüllüklere, mikroluklara odaklanan bir anlayış ortaya koyması, ancak bunları yaparken diğer yandan Aydınlanmanın temelinde bulunan ve nesnel aklın ve insanlığın sözcüsü olan özgürlük, adalet, eşitlik gibi ilkeleri, evrenselcilik idesini yadsınmasıyla beraber çöpe atması, bunun yanında, makroskobik düzeye, ekonomik süreçlere, sınıf çatışmalarına gözlerini kapaması, postmodern karşıtlığın esas olarak toplumsal açıdan günümüzdeki başat ekonomik ve toplumsal düzenin korunmasıyla bağlantılı olduğunu açığa vurmaktadır (Cevizci, 2009, 1269-1271). Kısaca postmodernizmin Aydınlanma karşıtlığı, son 50 yıldaki ekonomik gelişmelerle bağlantılı olup, zaman açısından gizliden gizliye şimdiyi kutsayan bir ideoloji olduğu ortaya çıkmaktadır.

3. Frankfurt Okulu’ndan Gelen Modernite Eleştirisi: “Aydınlanma Totaliterdir”

En köklü Aydınlanma ve akılcılık eleştirilerinden biri de, 20. yüzyılın başından günümüze kadar olan süreçte Eleştirel Kuram teorisyenlerince yapılmaktadır. Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno’nun, akılcılığı “totaliter bir baskı mekanizması” olarak gören kuramsal yaklaşımları Frankfurt Okulu’ndan gelen Aydınlanma eleştirilerinin belkemiğini oluşturmaktadır. Totaliter özelliği dışında “Aydınlanmanın Diyalektiği” kitabında akılcılığa yönelik en çok vurgulanan özellikler, akılcı yöntemin “doğaya egemen olma” isteğinin bir ürünü olması ve burjuva felsefesi niteliği taşımasıdır. Akılcılık, doğayla uyumu amaçlayan bir insanlığın değil, doğayı kendi amaçları kapsamında esir eden bir tutumun ifadesidir. Frankfurt Okulu’nun kuramsal yaklaşımına göre Aydınlanmacı pozitivizmin insanlığın gelişimini durduran en temel özelliği ise düşünmeyi ve felsefeyi bilimden ayırmış olmasıdır. Gerçekten de pozitivizm, bilimi felsefeden ayırmak

konusunda büyük bir çaba harcamıştır. Comte (1967, 217)'un ifadesiyle "pozitif dönemde insan, evrenin nereden gelip nereye gittiği yönündeki sorulardan ve olayların iç nedenlerini aramaktan vageçmeli, kendisini sadece olayların değişmez ilişkilerini saptamaya vermelidir". Frankfurt Okulu böylelikle 20. yüzyılda akılcılığın nesnel bir eleştirisini yapmış, onun doğayla uyumsuz ve baskıcı karakterini açık biçimde sergilemiştir.

Frankfurt Okulunun Aydınlanma ve akıl eleştirisine dair değinilmesi gereken önemli noktalardan birincisi, onların eleştirilerinin yıkıcılıkla karıştırılmaması gerekliliğidir. Adorno ve Horkheimer'in bilimi, akli, modernliği, Aydınlanmayı eleştirdiği ortadadır. Ancak bu eleştiriler, ne bilimin, ne aklın, ne modernliğin ne de Aydınlanmanın kökenlerine ihanet eden bir yıkıcılıkla sonuçlanmamaktadır. Horkheimer, Aydınlanmanın temelinde bulunan ve hakikati korumak adına savunulması gereken ideleri yadsımaz: "Temel kültürel kavramlarda bir doğruluk payı olduğu kabul edilmeli ve felsefe bu kavramlarla içinden çıktıkları toplumsal çerçeveyi karşılaştırmalı, ölçmelidir" (Horkheimer, 1998, 188). Anlaşılacağı üzere, Adorno ve Horkheimer, akla ya da Aydınlanmanın kendisine değil, onların araçsallaştırılmasına karşı çıkıyordu. Eleştirilen nokta, özgürlük, eşitlik adı altında insanların köleleştirilmesi, insanlığın ve doğanın yıkıma uğraması, kısaca bu ilkelerin araçsal akılla beraber tahrip edilmesidir. Dolayısıyla onlara göre, Aydınlanmanın özgürlük, eşitlik, adalet gibi ilkeleri nesnel akıl adına korunmalıydı: "Uygarlığın adalet, eşitlik, özgürlük gibi büyük idealleri ne kadar çarpıtılmış olursa olsun, doğa, kendine uygulanan eziyete bu kavramlarla karşı çıkmaktadır. Doğanın protestosunun sistemli tutanaklarını sadece bu kavramlarda bulabiliriz" (Horkheimer, 1998, 188). Bu nedenle Frankfurt Okulu'ndan gelen Aydınlanma eleştirilerinin, eski romantik eleştirilerden ve postmodern yıkıcılıktan kesin çizgilerle ayrıldığını belirtmemiz gerekmektedir. Akılcılığın modern toplumdaki araçsal niteliğine karşı çıkılmakta, fakat insan aklının "iman" karşısındaki gücü onaylanmaktadır.

Frankfurt Okulunun Aydınlanma eleştirisinde ikinci önemli konu, bu eleştirilerini kapitalizm üzerinden gerçekleştirmiş olmalarıdır. Modern toplumda aklın araçsallaşmış olması Aydınlanmanın kendisinden değil, üzerine oturmuş olduğu kapitalizmden ileri gelmektedir. Örneğin Horkheimer (1942, 43), Kartezyen düalizmi, Aydınlanma felsefesini üst sınıfların felsefesi olarak nitelendirmekte ve bu felsefenin yükselen kapitalist düzenin ihtiyaçlarıyla bağlantılı olarak geliştiğini ifade etmektedir (akt. Jay, 2014, 397). Bunun yanında Adorno da buna benzer bir ifadeye bulunur: "Aydınlanmanın özdeşliğini onun feshi değildir: feshi götüren yozlaşmanın nedeni, günümüzdeki statükodur" (Adorno, 2016, 151). Aydınlanma eleştirilerini yaparlarken klasik Marksistlerden farklı olarak kapitalizm ve emek sürecini daha az vurguladıkları doğrudur. Yine de kültür endüstrisini tekellerle kapitalizmle bağlantılı ele aldıkları da ortadadır (Horkheimer ve Adorno, 2014, 375). Başka bir açıdan, Horkheimer ve Adorno, kapitalist rasyonalitenin kültür endüstrisinin yapılanmasındaki rolünü ortaya koymuşlardır (Bettig, 2002, 81). Modern toplumda olan biteni ekonomik bir temelden ele almaları ve genel itibarıyla burjuva düzeniyle ilişkilendirmeye devam etmeleri, onların insanı özgürleştirmeyi amaçlayan Aydınlanma felsefesini ilkesel anlamda benimsediklerini göstermektedir. Nihayetinde, "eleştirisi nesnesi kapitalizmdir" (Soykan, Keskin, Dellaloğlu, 2003, 53). Aydınlanmayı ve insan aklını zorbalaştıran, modernizmin maddi temelleridir. Horkheimer ve Adorno'ya göre Aydınlanma, üst sınıfların elinde, toplumları ve doğayı yıkıma uğratan bir proje haline gelmiştir. Paradoksal bir şekilde, insanın özgürleşmesini hedefleyen Aydınlanma, etkili araçlarla, insanı köleleştirmeye hizmet etmiştir (Jay, 2014, 424). Böylelikle Frankfurt Okulu teorisyenleri Aydınlanma ve akılcılığı "eski çağlardan" ve yıkıcı biçimde değil, daha ileri bir toplum düzeni üzerinden yapıcı olarak eleştirmiş olmaktadır.

4. Sonuç

Bu makalede akılcılık değişkeni bağlamında moderniteye yönelik kuramsal eleştirilerin tarihsel ve sınıfsal bir zeminde incelenmesi amaçlanmıştır. Modernite, özellikle 1789 Fransız Devriminden sonra hızlanan ve bütün kurumsal ilişkileri kapsayan bir toplumsal dönüşüm sürecidir. Ortaya çıkması ve yayılmasının sermaye ve ticarete dayalı burjuva sınıflarının siyasal ve toplumsal egemenlik aygıtlarını ele geçirdiği tarihsel dönemlere denk gelmesi, onun, burjuvazinin

bir dünya görüşü olduğunu açıklamaktadır. Fakat diğer taraftan burjuvazi söz konusu siyasal ayrıcalıklarının yok yere değil, eski feodal sınıflarla mücadele ederek ve onlara karşı kazanmıştır.

Toprağa dayalı aristokrasiler, derebeylikler ve kilise gibi dinsel otoriteler Fransız Devrimi ve sonrasındaki dönüşümlerden en çok zarar gören toplum kesimlerini oluşturur. Eskiye dönmek, geleneksel ekonomik ve toplumsal ilişkileri yeniden kurmak emek yoluyla geçimini sürdüren toplum kesimlerinin ya da sermaye sınıflarının değil, feodal dönemlerdeki ayrıcalıklı toplum kesimlerinin güncelliğini koruyan bir çağrısıdır. Dolayısıyla romantik eleştiri, çoğunlukla Aydınlanma karşıtı eski feodal sınıfların beklentileriyle örtüşmektedir.

Bunun yanında ilerleme olgusunu tümüyle reddeden, bilim ve akılcılığı küçümseyen, Aydınlanmaya karşı çıktığı gibi sosyalizm gibi öğretileri de “dayatmacı” bulan postmodernizm ise 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızlanan ve vahşileşen küreselleşmenin ve mevcut ekonomik sistemin gizli bir sözcüsü durumunda gözükmektedir. Her ne kadar eleştirelmiş gibi gözükse de, postmodernizmin sınıf kavramının üstünü örtmesi, salt mikro düzey toplumsal analize başvurması, Aydınlanmanın temelinde bulunan idelere karşı çıkararak hakikat arayışını sona erdirmesi, onun şimdiye odaklanan ve bugünkü mevcut dünya düzeninin sorgulanmadan işlemesine hizmet etme yolunda bir düşünsel akım olduğunu ortaya koymaktadır.

Frankfurt Okulu ise, daha özelden Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmanın ortaya çıkışındaki ilkelerin, 20. yüzyılın barbarca uygulamalarıyla amacından saptığını ve kendi karşıtına dönüştüğünü ortaya koyarlar. Romantik ve postmodern tavırdan farklı olarak Adorno ve Horkheimer, mevcut olanın temelindeki eşitlik, adalet, özgürlük gibi idelerin korunup bu düzenin aşılmasını hedefler. Bu açıdan Adorno ve Horkheimer ne geçmişi tamamen yadsır ne de mevcut olanı tamamen onaylarlar; Onlar, geçmişten ve şimdiden hareketle geleceğe yönelik tahayyülde bulunurlar. Bunu yaparken de Aydınlanmanın idelerini hakikat adına korumak isterler. Nihayetinde onlar, üst sınıfların araçsal rasyonalitesinin kuşatmasının sona erdiği, insanın doğa ve insan üzerindeki denetim ve kontrolünün ortadan kalktığı bir toplum hayalini yazılarının içlerinde bir umut tohumu olarak barındırırlar. Ancak böyle toplumun nasıl oluşacağına dair pek bir şey yazmazlar. Buradan hareketle, günümüzde sosyal bilimcilere ve felsefecilere düşen görev, insanlık ve hakikat adına, insanın doğa ve insan üzerindeki sömürü ve tahakkümünün sona erdiği bir toplumun nasıl oluşturulabileceğinin ipuçlarını aramaktır. Gerçek eleştirel tavır, hakikatin arayıcısı olmaktır.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W. (2016). *Negatif Diyalektik*. (Çev. Şeyda Öztürk), İstanbul: Metis Yayınları.
- Bettig, Ronald V. (2002). *The Frankfurt School and the Political Economy of Communications*. (Ed. Jeffrey T. Nealon ve Caren Irr), *Rethinking The Frankfurt School: Alternative Legacies of Cultural Critique* içinde (s. 81-97). Albany: State University of New York Press.
- Cevzici, Ahmet (2009). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Comte, Auguste (1967). *Pozitif Felsefe Dersleri*. (Çev. Ümid Meriç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Demir, Ömer (1992). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Erbaş, Hayriye (2016). *Modernden Anti-Moderne Bilim: Türkiye Örneğinde 'Sosyal Blimler Krizi' ve sonrası*. (Ed. Tanıl Bora), *Paylaşım: Üniversite, Bilgi, Üretim* içinde (s. 95-139). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erol, P. Önder (2016). *Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu*. *Sosyoloji*, S. 33, s. 49-66.
- Gökberk, Macit (1990). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Yayınları.
- Gramsci, Antonio (1967). *Aydınlar ve Toplum*. (Çev. V. Günyol, F.Edgü-B.Onaran), Ankara: Çan Yayınları.
- Haldun, İbn (2013). *Mukaddime*. 1. Cilt, (Çev. Turan Dursun), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hassan, Ümit (2010). *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Horkheimer, Max ve Adorno Theodor W. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Horkheimer, Max (1998). *Akıl Tutulması*. (Çev. Orhan Koçak), İstanbul: Metis Yayınları.
- Huntington, Samuel (2006). *Medeniyetler Çatışması ve Yeni Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. (Çev. Mehmet Turhan ve Cem Soydemir), İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Jay, Martin (2014). *Diyalektik İmgelem*. (Çev. Sevgi Doğan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Küçükömer, İdris (2007). *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Sezer, Baykan (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Sümer Yayınları.
- Soykan, Ö. Naci, Keskin, Ferda, Dellaloğlu, Besim (2003). *Adorno ve Yapıtı*. *Cogito*, S. 36, s. 37-65.